

MARATONI KÖZVETÍTÉS¹

FORGATÓKÖNYVEK BOSZNIA-HERCEGOVINA HELYZETÉNEK RENDEZÉSÉRE

Hámori Gergely

PhD hallgató (ELTE) gergoh@ludens.elte.hu

2000 novemberében a daytoni békeszerződések aláírása óta hatodszor tartottak parlamenti választásokat Bosznia-Hercegovinában. Az EBESZ által szervezett választások kapcsán Wolfgang Petritsch, az EU boszniai főmegbízottja a következőket nyilatkozta: „A horvátországi demokratizálódás és a belgrádi fordulat nyomán Boszniában is megnöttek a normalizálódás esélyei, különösen azután, hogy Alija Izetbegovics, a bosnyák közösség vezetője visszavonult. Ezzel a jugoszláviai tragédia mindhárom főszereplője (Milosevic, Tudjman és Izetbegovics) lelépett a színről. Olyan fejlődésre van kilátás, amilyenre száz év óta nem volt példa a Balkánon.” (M. Lengyel, 2000, 3. o.)

Vajon hogyan jutott el Bosznia-Hercegovina idáig? Hogyan kezelte a nemzetközi közösség a volt Jugoszlávia szétesését, és miként reagált 1992-ben a véres harcok kirobbanására? Milyen lépcsőkön keresztül vezetett az út a daytoni megállapodásig? S végül a daytoni békeszerződés tükrében vajon tényleg olyan kedvezőek-e Bosznia kilátásai, mint ahogyan azt az EU boszniai főmegbízottja állítja?

A rendezési folyamat rövid áttekintése

Az 1990-ben megtartott szabad választásokon Bosznia-Hercegovinában három nemzeti alapon szervezett párt, a Szerb Demokrata Párt (Srpska Demokratska Stranka), a

¹ A tanulmány az MTA-ELTE NATO Kutatóközpontja által finanszírozott kutatás keretében készült.

Horvát Demokratikus Közösség (Hrvatska Demokratska Zajednica) és a muszlim Demokratikus Akciópárt (Stranka Demokratske Akcije) győzedelmeskedett. S bár e három pártnak 1990-ben még sikerült koalíciós kormányt alakítania, a közöttük lévő alapvető érdekellentétek már akkor is nyilvánvalóak voltak. A boszniai muszlim politikai erők számára az anyaország nélküli muszlim közösség biztonságának garantálása és nehezen kiharcolt szabadságjogaik megvédeése volt az elsődleges szempont. Ezért a muszlim vezetők, élükön Alija Izetbegovicsal, kezdetben a Jugoszláv föderáció fennmaradásaért, később az egységes bosnyák állam megmentéséért küzdöttek (Friedman–Remington, 1997, 94. o.). A boszniai szerb és horvát vezetők ezzel szemben Bosznia-Hercegovina etnikai alapú feldarabolását, illetve az általuk ellenőrzött területeknek a két anyaországgal, Szerbiával és Horvátországgal való egyesítését tekintették céljuknak. Ez az érdekellentét 1991 őszén a boszniai nemzeti pártok szakításához vezetett: a Szerb Demokrata Párt képviselői elhagyták a boszniai parlamentet és önálló szerb nemzetgyűléssé alakultak át (Juhász, 1999, 252. o.).

Bosznia válságának elmélyülésére a nemzetközi közösség felemás módon reagált. Bosznia már lángokban állt, amikor Butros-Ghali, az ENSZ főtitkára 1992 júliusában még úgy nyilatkozott a volt Jugoszlávia válságáról, hogy az nem más, mint „a gazdag emberek háborúja”, s hogy „az ENSZ-nek sokkal fontos-

sabb feladatai is vannak, mint a délszláv konfliktus megoldása” (Cohen, 1993, 242. o.). Az ENSZ-hez hasonlóan eleinte az Egyesült Államok sem kívánt részt venni a béketeremtésben, mert a konfliktus rendezését európai belügynek tekintette. Ezért a boszniai háború első éveiben az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezetre, valamint az Európai Közösségre maradt a közvetítés hálátlan feladata.

Az Európai Közösség 1991 szeptemberében konferenciát hívott össze a volt-Jugoszláviával kapcsolatos kérdések rendezésére. Az EK volt-Jugoszlávia Konferenciájának résztvevői a boszniai konfliktus elmérgesedésének megakadályozására José Cutileiro portugál külügyminiszter irányításával létrehoztak egy önálló Bosznia Munkacsoportot. A boszniai rendezési folyamat tehát gyakorlatilag még a harcok kitörése előtt megindult.

A Bosznia Munkacsoportnak – hosszas tárgyalások után – sikerült megszövegeznie és elfogadtatnia a felekkel a „Bosznia-Hercegovina új alkotmányos berendezkedésének alapelveiről szóló” nyilatkozatot (a továbbiakban: *lisszaboni megállapodás*), amely Boszniát etnikai alapon elhatárolt kantonokra osztotta volna. A lisszaboni megállapodást a boszniai Szerb Demokrata Párt (SDS), Horvát Demokratikus Közösség (HDZ), illetve muszlim Demokratikus Akciópárt (SDA) vezetői 1992. március 18-án, néhány héttel a boszniai harcok kitörését megelőzően írták alá Sarajevóban. A megállapodáshoz adott hozzájárulását azonban Alija Izetbegovics elnök döntése alapján a bosnyák fél egy hét múlva visszavonta, a bosnyák kormányzat meghátrálását pedig a Franjo Tudjman horvát elnök által támogatott Mate Boban vezetete boszniai horvátok kivonulása követte (Woodward, 1995, 281. o.). A José Cutileiro portugál külügyminiszter közreműködésével tető alá hozott lisszaboni megállapodás tehát 1992 márciusában összeomlott, s Bosznia-Hercegovina hamarosan lángba borult.

A boszniai háború közvetlen előzménye volt, hogy a bosnyák kormányzat 1991 decemberében hivatalosan is kérte az Európai Közösségtől Bosznia-Hercegovina függetlenségének elismerését, illetve, hogy 1992. március elsején Bosznia-Hercegovinában népszavazást tartottak, amelyen a szavazásra jogosultak közel 63 %-a amellett voksolt, hogy Bosznia-Hercegovina szakadjon el az akkor még formálisan létező Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaságtól. A népszavazást a Bosznia lakosságának 31 %-át kitevő szerb kisebbség bojkottálta, mivel Bosznia-Hercegovina függetlenné válása, valamint egységének és szuverenitásának nemzetközi elismerése a boszniai szerb területek elszakadását és Szerbiával való későbbi egyesítését gátolta volna. A bosnyák alkotmány értelmében a népszavazás a bojkott ellenére is érvényes és eredményes volt, s így 1992. március 6-án kikiáltották a Bosznia-Hercegovinai Köztársaság függetlenségét.

1992. április 6-án, illetve 1992. április 22-én az Európai Közösség és az Amerikai Egyesült Államok – megkésve – elismerték Bosznia-Hercegovina szuverenitását. Az ország függetlenségének elismeréséhez a nyugati hatalmak azt a reményt fűzték, hogy kellő elrettentő erővel bír majd mindenféle külső agresszióval szemben és segít megteremteni Bosznia-Hercegovina belső egységét. Nem így történt. A függetlenség elismerését követően ugyanis teljesen nyilvánvalóvá vált, hogy a boszniai szerb és horvát vezetés nem fogja tiszteletben tartani Bosznia-Hercegovina szuverenitását és területi integritását. 1992. április 7-én a boszniai szerb nemzetgyűlés kikiáltotta a „Boszniai Szerb Köztársaságot” és a Jugoszláv Néphadsereggel szorosan együttműködő szerb katonai és félkatonai egységek Kupres városának elfoglalásával megindították a boszniai szerb offenzívát. Az offenzíva eredményeként a szerb fegyveres csapatok viharos gyorsasággal elfoglalták Bosznia-Hercegovina terü-

letének kétharmad részét, többek között az etnikailag vegyes, illetve muszlim többségű Közép-Kelet-Boszniát (Application of Bosnia-Herzegovina, 1993, 16. pont), 1992. július 2-án pedig a Mate Boban vezette boszniai horvát nacionalisták jelentették be egy önálló boszniai horvát állam, Herceg-Bosznia megalapítását (Woodward, 1995, 284. o.).

Az EK volt-Jugoszlávia Konferenciájának szerepét 1992 augusztusától kezdődően az ENSZ-EK volt-Jugoszláviával kapcsolatos Nemzetközi Konferenciája vette át. Az ENSZ-EK Konferencia égisze alatt, Cyrus Vance és David Owen társelnökök irányításával új munkacsoportokat állítottak fel, amelyek közül az egyik kizárólag Boszniával foglalkozott. Az ENSZ-EK volt-Jugoszlávia Konferenciája a daytoni békeszerződés aláírásáig folyamatosan működött. Cyrus Vance helyét 1993 májusában Thorvold Stoltenberg norvég diplomata vette át, David Owent pedig 1995 júniusában Carl Bildt váltotta fel.

Az ENSZ-EK volt-Jugoszlávia Konferenciájának három fő eredménye volt: az 1993 januárjában közzétett *Vance-Owen béketerv*, az 1993. szeptemberi *Owen-Stoltenberg béketerv*, illetve az *Európai Unió 1993. november-decemberi akcióterve*.

1993-1994 fordulóján a nagyhatalmak, illetve az Egyesült Államok fokozatosan átvették a kezdeményezést az ENSZ és az EU közvetítőitől. Ennek a szakasznak a nyitánya volt az 1993 májusi amerikai-brit-francia-orsz. „Közös cselekvési program”, valamint a boszniai muszlim-horvát föderációt megalapozó *washingtoni megállapodás* 1994 márciusi aláírása. A washingtoni megállapodást 1994 júliusában a nagyhatalmak képviselőiből álló *összekötő csoport tervezte*, végül pedig a Daytonban elfogadott és Párizsban aláírt békeszerződések követték.

A következőkben az egyes béketervek legfontosabb jellemzőit ismertettem és hasonlítom össze.

A lisszaboni megállapodás (1992 március)

A José Cutileiro portugál külügyminiszter közvetítésével 1992. március 18-án létrejött „Bosznia-Hercegovina új alkotmányos berendezkedésének alapelveiről szóló” nyilatkozat az első volt azon tervezetek között, amelyek kizárólag a boszniai rendezéssel foglalkoztak.

Bár a nyilatkozat szerint Bosznia-Hercegovina megtarthatta volna önálló államiságát, a volt jugoszláv tagköztársaságot a nemzeti önrendelkezés elvére hivatkozva a meglévő határain belül, etnikai alapon három részre, három különálló nemzetre osztották volna. A nyilatkozat az etnikum és a nemzet fogalmát összemossa úgy fogalmazott, hogy Bosznia-Hercegovinában „a muszlim, a szerb, a horvát nemzetet, valamint más nemzeteket és nemzetiségeket kell szuverenitással felruházni” (Statement of Principles, 1992).

Szarajevóban a boszniai „nemzetek” számára javasolt legkisebb államalkotó egységeket kantonként határozták meg. A kantonok határait – néhány kivételtől eltekintve – a már meglévő közigazgatási egységek (megyék) határaihoz igazították (Burg, 1995, 33. o.). A tárgyaló felek a kantonok hovatartozását egy népszámlálási adatok alapján összeállított etnográfiai térkép segítségével próbálták meghatározni. A kantonok elosztását tehát végső soron az döntötte volna el, hogy a rendelkezésre álló népszámlálási adatok szerint az adott helyen melyik etnikai csoport volt a kérdőívek kitöltésekor relatív, vagy abszolút többségben. A Cutileiro-féle felosztási javaslatot rögzítő – a felek által végül alá sem írt – térképen jól látszott, hogy az egyezkedés során az etnikai szempontok háttérbe szorították a gazdasági, földrajzi és egyéb racionális megfontolásokat. A térkép-vázlat értelmében ugyanis három területileg nem egybefüggő államalkotó egység jött

volna létre: a szerb alakulat hét, a horvát három, a muszlim pedig két olyan kantonrégióból állt volna, amelyeknek nem volt közös határuk (Woodward, 1995, 282. o.).

Érdekes párhuzamot von ezzel kapcsolatban *David Campbell*, aki „Apartheid Cartography” c. tanulmányában a boszniai nacionalista pártok törekvéseit az egykori dél-afrikai rezsim bantuszáni politikájához hasonlíja (Campbell, 1999, 2. o.). A kantonelméletnek – írja *Campbell* – az 1970-es években Dél-Afrikában is jelentős tábora volt, hiszen a bantuszáni politika virágkorában a dél-afrikai rezsim is a svájci példára hivatkozva próbált igazolást nyerni a területi elkülönítésre vonatkozó terveihez. Az apartheid kormányzat azokban az években korlátozott önkormányzattal rendelkező elkülönített közigazgatási egységeket, *homeland*-eket állított fel a bennszülött lakosság részére, és azzal érvelt, hogy ezeknek a rezervátumoknak a felállítása egy „kantonizációs folyamat” részét képezi, amelynek célja nem más, mint az önrendelkezési jog biztosítása.

A lisszaboni megállapodás

Bosznia államalkotó egységekre történő felosztásával párhuzamosan – elvileg Bosznia integritása és az egységes bosnyák állam fenntartása mellett is síkra szállt. A föderáció kétkamarás törvényhozással, központi bankkal, közös kül-, és védelmi politikával rendelkezett volna (Statement of Principles, 1992, C. 2. p.). Csakhogy a szeparatista logika miatt végső soron a központi hatáskörbe tartozó ügyekben is a széthúzó törpeállamok dönthettek volna. *A lisszaboni megállapodás* szerint ugyanis a közös törvényhozás felsőháza nem a boszniai politikai pártok, hanem az államalkotó egységek képviselőiből állt volna, és a tervezet ezt a felsőházat hatalmazta fel arra, hogy a föderáció hatáskörébe tartozó kérdésekről négyötödös szótöbbséggel határozzon. A központi hatalmat gyengítette

továbbá, hogy a nyilatkozat az elképzelt kantonok számára lehetővé tette „formalizált kapcsolatok létrehozását a volt jugoszláv tagköztársaságokkal” (Campbell, 1999, 4. o.).

Az 1992 augusztusi londoni alapelvek

1992. áprilisától kezdődően a boszniai szerb csapatok által végrehajtott brutális katonai offenzíva átrajzolta Bosznia térképét. Ezekre a fejleményekre és az etnikai tisztogatásról szóló híradásokra a nemzetközi közösség az UNPROFOR egységek felvonultatásával, valamint a Szerbia és Montenegró elleni gazdasági szankciók életbe léptetésével reagált. A diplomáciai közvetítés – az Európai Közösség Jugoszlávia Konferenciájának hivatalos létezése ellenére – ebben az időszakban szünetelt.

A békefolyamatot 1992 első félévében is az 1991-ben tapasztalt ellentmondások jellemezték. Az Egyesült Államok a boszniai katasztrófa megoldását továbbra is európai belügyként kezelte. S bár az amerikai kormányzat hitet tett a bosnyák állam szuverenitása és területi integritása mellett, egyúttal azt is kifejezte, hogy ennek a szuverén államnak a védelme érdekében semmilyen katonai beavatkozásra nem hajlandó (Woodward, 1995, 302. o.).

A szerbek által üzemeltetett internáló táborok létezéséről szóló jelentések azonban szükségessé tették a nemzetközi közösség határozottabb fellépését. Az EK elnökségét 1992 júniusában Nagy-Britannia vette át, és Douglas Hurd brit külügyminiszter 1992 júliusában bejelentette, hogy 1992. augusztus 26-ára új békekonferenciát hívnak össze Londonba.

A londoni konferencián, szemben a lisszaboni tárgyalásokkal, *semmilyen felosztási javaslat nem született*. A londoni megbeszélések kézzel fogható eredményét jelentette ugyanakkor, hogy a felek elfogadták a rendezés tizenhárom alapelvét, többek között azt, hogy „nem ismerik el az erőszak-

kal, vagy azzal összefüggésben, illetve az annak következményeként szerzett előnyöket” (Woodward, 1995, 303. o.). A londoni konferencián továbbá elhatározták, hogy a békefolyamat irányításába bevonják az Egyesült Nemzetek Szervezetét és a fórum hivatalosan az „ENSZ-EK volt-Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársasággal kapcsolatos Nemzetközi Konferenciájaként” (ICFY) folytatja a munkáját.

A felosztáspárti Cutileiro-tervezettel ellentétben a londoni alapelvek elsőbbséget biztosítottak az egyéni szabadságjogoknak, továbbá az állami szuverenitásnak, függetlenségnek és területi integritásnak, de rögzítették a nemzeti kisebbségek alkotmányos védelmének, valamint az önrendelkezési jog biztosításának szükségességét is (Woodward, 1995, 303. o.). Az állam egységének és az egységet aláíró nemzeti önrendelkezésnek a kettőssége tehát a londoni alapelvekről szóló dokumentumot is jellemezte, de ez a kettősség korántsem volt olyan szembetűnő, mint a lisszaboni megállapodás esetében. Egyrészt azért nem, mert a londoni dokumentum élesen elítélte az etnikai tisztogatás politikáját, és nem adott teret a nacionalista elképzeléseknek. Másrészt a londoni konferencia keretében kiadtak egy Boszniával foglalkozó külön nyilatkozatot, amelyik megerősítette Bosznia–Hercegovina szuverenitásának fontosságát és a meglévő határok elismerésének szükségességét, valamint biztosítékokat követelt az esetleges külső katonai, félkatonai beavatkozással szemben. Ezek a vonások pedig arra utalnak, hogy a londoni alapelvek esetében az egység igénye felülkerekedett a szeparatista elképzeléseken (Campbell, 1999, 5. o.).

A londoni alapelvek megszüvegezését követően a ENSZ-EK Konferencia – Cyrus Vance és David Owen elnökletével – 1992 szeptemberétől kezdve hat munkacsoportban, Genfben folytatta a munkáját. A genfi

tárgyalásokon a konfliktusban érdekelt valamennyi fél jelen volt, de a boszniai háborúban közvetlenül érintett csoportok képviselői, így Radovan Karadzic, csak megfigyelőként vehettek részt (Woodward, 1995, 303. o.).

A Bosznia alkotmányos helyzetének rendezésével kapcsolatos tárgyalások – Martti Ahtisaari vezetésével – a Bosznia–Hercegovina Munkacsoportban zajlottak. Ahtisaari vitathatatlan érdeme volt, hogy sikerült felélesztenie azt a párbeszédet, amelyik a Cutileiro-féle javaslat elutasítását követően megszakadt. A reményt keltő kezdés után azonban a Munkacsoport szem elől tévesztette eredeti célkitűzéseit, és lassan visszatért az államalkotó egységekre, illetve régiókra történő felosztással kapcsolatos parttalan vitákhoz. S bár a londoni elvek nyilatkozata világosan rögzítette azt a követelményt, hogy Bosznia egységének és integritásának elsőbbséget kell biztosítani, ez a feltétel a tárgyalások előrehaladtával egyre kevésbé tűnt megvalósíthatónak (Woodward, 1995, 303. o.). Mindazonáltal a Munkacsoport jelentős szerepet játszott az 1993 januári Vance-Owen béketerv kidolgozásában.

A szakértők azt is az Ahtisaari vezette Munkacsoport javára írják, hogy ez a fórum volt az első, amelyik a politikai döntéshozatal során figyelembe vette Bosznia egyik alapvető sajátosságát, a boszniai lakosság nagymértékű keveredését. Ennek a körülménynek ugyanis korábban nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget, pedig a keveredés igencsak bonyolultá teszi három területileg különböző állam nemzeti, vagy vallási szempontból történő elhatárolását Bosznián belül.

Hiába irányult azonban Cyrus Vance és David Owen társelnökök szándéka egy centralizált és egységes állam elfogadtatására, s hiába támogatta ezt az elképzelést a bosnyák kormány is, a két legfontosabb boszniai kisebbség, a szerbek és a horvátok képviselői a centralizációt határozottan elutasították. Így a társelnököknek olyan

kompromisszumos megoldást kellett találniuk, amely a felek elvárásainak és a nemzetközi közösség érdekeinek is megfelelt volna. *Vance* és *Owen* ilyen életképes kompromisszumnak tartotta egy decentralizált állam kialakítását. Ez olyan államot jelentett volna, amelyben a legfontosabb állami funkciókat az államot alkotó autonóm provinciák láthatták volna el.

S bár az elnökök elméletileg továbbra is a londoni alapelveket tartották kiindulópontnak, és hivatalosan ismét elutasították Bosznia-Hercegovina etnikai alapú feldarabolását, mégis úgy vélték, hogy a tartományok határainak meghatározásakor etnikai szempontokat is figyelembe kell venni. Így végül a Vance–Owen páros a lisszaboni megállapodáshoz kísértetiesen hasonló javaslatot dolgozott ki.

*A Vance-Owen béketerv
(Genf, 1993 január)*

A Vance-Owen béketervet 1993 januárjában, Genfben hozták nyilvánosságra. A terv Boszniát kilenc tartományból, valamint a külön közigazgatási egységet képező Szarajevó körzetéből álló államalakulatnak írta le. Minden etnikum három-három tartományt mondhatott volna magáénak, de a tervezet hallgatólagosan tudomásul vette, hogy negyedikként valójában a főváros körzete is muszlim többségű lett volna (Vance-Owen béketerv – a továbbiakban: Vance-Owen –, 1993, Annex VII.).

A Vance-Owen javaslat ismét bebizonyította, hogy az etnikailag homogén közigazgatási egységek létrehozására irányuló törekvések mennyire idealisztikusak. A terv megvalósítása esetén ugyanis a boszniai szerbek 43 %-a, a boszniai muszlimok 30 %-a és a horvát lakosság 37 %-a maradt volna a számára kialakított tartományokon kívül, s ezért a Cutileiro-javaslatához hasonlóan a Vance-Owen béketerv sem lett volna végrehajtható jelentős lakosságcsere nélkül (Campbell, 1999, 6. o.).

A Vance-Owen béketerv részét képező, ENSZ és EK tisztviselők által megfogalmazott alkotmánytervezet a nemzeti hatóságok és a központi kormányzat közötti hatáskörmegosztást részletesen szabályozva egy gyenge, decentralizált állam képét vetítette előre. A javaslat értelmében a központi kormányzat lett volna felelős a külpolitikáért, a nemzetközi kereskedelemért, az állampolgársággal kapcsolatos ügyekért, a honvédelemért és az adóztatásért. A kormányzati funkciók gyakorlati végrehajtására azonban a tartományi hatóságok nyertek volna jogosultságot (Vance-Owen, 1993, Annex VII., II. 1. p.). A tartományok és a központi kormányzat közötti vitákat egy, többségében a konferencia által delegált pártatlan személyekből álló alkotmánybíróóság bírálhatta volna el (Vance-Owen, 1993, Annex VII., II. 7. p.).

A leírt gyengeségek ellenére is heroikusnak minősíthető a Vance-Owen páros erőfeszítése, hogy az etnikai alapú osztozkodás helyett a központi állam szuverenitását és területi integritását is megkísérelték érvényre juttatni Bosznia helyzetének rendezése során.

A Vance-Owen béketerv kudarcát végül az ellenségeskedés fokozódása és az Amerikai Egyesült Államok támogatásának hiánya okozta (Woodward, 1995, 306. o.). 1992 októberében hivatalosan is összeomlott az amúgy is gyenge lábakon álló muszlim-horvát katonai szövetség, és a következő hónapban a boszniai horvát haderők elvágták a boszniai kormány legfontosabb utánpótlási vonalát. Bill Clinton hivatalba lépését követően pedig az Egyesült Államok – a muszlimoknak kijelölt terület elégtelenségére hivatkozva – megvonta a támogatását a Vance-Owen béketertől, sőt, az Egyesült Államok Külügyminisztériuma még azzal is megvádolta a Vance-Owen párost, hogy csak a szerbek követeléseit igyekeztek kielégíteni. Ezzel a Vance-Owen béketerv sorsa megpecsételődött.

Az ENSZ és az EK kudarca

*Az Owen-Stoltenberg béketerv
(1993. június)*

A Vance-Owen béketerv 1993. májusi megíusulását követően az ENSZ-EK volt-Jugoszlávia konferenciája keretében zajló közvetítési folyamat megrekedt, *David Owen* - *Cyrus Vance* helyébe lépő *Thorvald Stoltenberg* pedig fokozatosan háttérbe szorult. Egyre valószínűbbé vált, hogy a békefolyamat irányítását a szerbek és a horvátok közös kezdeményezésének megfelelően az Egyesült Államok veszi át. Ebben a kínos helyzetben ismertette meg a felekkel *David Owen* és *Thorvald Stoltenberg* 1993 júniusában Genfben a három köztársaság unióját előirányozó rendezési javaslatát.

A boszniai szerbek és horvátok világossá tették *Owen* és *Stoltenberg* számára, hogy a Vance-Owen-féle javaslatban lefektetett alkotmányos alapelveket, így az egységes bosnyák állam megteremtésére irányuló törekvéseket semmi szín alatt nem hajlandók elfogadni. Ehelyett a szerb és a horvát delegáció „három államalkotó nemzet” laza konföderációját indítványozta.

Owen és *Stoltenberg* a szerbek és a horvátok álláspontját elfogadta, és azt indítványozta, hogy a volt Jugoszláv tagköztársaság területét 53 % - 30 % - 17 % arányban felosztva hozzanak létre három új államot, a boszniai „Szerb Köztársaságot”, a muszlim többségű „Boszniai Köztársaságot”, és a horvát dominanciájú „Herceg-Boszniát” (*Friedman–Remington*, 1997, 101. o.). Az *Owen-Stoltenberg* béketerv értelmében tehát Bosznia a három etnikai szempontok alapján elhatárolt független köztársaság laza konföderációjává változott volna, és az ENSZ ellenőrzés alatt álló Szarajevóban székelő központi kormányzatnak szinte semmilyen hatásköre nem maradt volna az államalkotó köztársaságok ügyeinek befolyásolására (*Friedman–Remington*, 1997, 101. o.).

A konföderáció jogainak megnyirbálása

és a területi felosztás arányszámai azonban nyilvánvalóan sértették a bosnyák kormány érdekeit. S bár a társelnökök szóban megígérték a bosnyák kormánydelegációnak, hogy az ő szempontjaikat is megpróbálják érvényesíteni, a gyakorlatban azonban semmit nem tettek a tervezett felosztás részleteinek megváltoztatására. Ezért a muszlim többségű bosnyák parlament 1993. szeptember 29-én elutasította az *Owen-Stoltenberg* béketervet és további 3 % területi kövételést jelentett be a boszniai szerbek rovására (*Friedman–Remington*, 1997, 101. o.).

Az *Owen* és *Stoltenberg* nevével fémjelzett béketervet az Európai Unió akciótérve (1993. november), a Washingtoni Megállapodás (1994. március), majd 1994 júliusában az összekötő csoport javaslata követte. E dokumentumok közös ismérve volt, hogy – a Vance-Owen béketervvel szemben – már nem *egységes államként* írták le Boszniát, és nyíltan visszatértek a *Cutileiro*-féle kantonizáció (etnikai alapú felosztás) gondolatához.

*Az Európai Unió akciótérve
(1993. november)*

Az EU akciótérve *David Owen* 1993. októberi és novemberi tárgyalásain alapult. 1993 végén úgy tűnt, hogy a muszlimok – akik eddig élesen elítélték az etnikai alapú felosztási terveket – erőfeszítéseik eredménytelenségét látva lassan eljutottak egy független muszlim állam megalapításának gondolatáig. Titkosszolgálati jelentések szerint a muszlim csapatok ebben az időszakban nagyobb mennyiségű fegyvert kaptak Irántól és Szíriától (*Bert*, 1997, 209. o.). Ezt az erősítést a bosnyák hadsereg arra használta föl, hogy a szerbek és a horvátok által megszállt területek részleges visszafoglalásával és egy tengeri kijárat megnyitásával minél jobb pozíciót vívjon ki a leendő muszlim államnak. A muszlimok stratégiaváltása és katonai offenzívája súlyos harcokhoz vezetett. Ebben a helyzet-

ben az európai közvetítők úgy vélték, hogy a totális háború elkerülése érdekében mindenképpen a tárgyalóasztal mellett kell tartani a szembenálló feleket. Klaus Kinkel német és Alain Juppé francia külügyminiszter ezért novemberben új javaslatot terjesztett elő: a német és a francia diplomácia vezetője a szankciók részleges feloldását ígérte a boszniai szerbeknek arra az esetre, ha a boszniai muszlimok, illetve horvátok javára lemondtak volna 1 %-1 % nagyságú területéről (Friedman–Remington, 1997, 101. o.). Mindazonáltal az Európai Unió akcióterve nem hozott lényeges változásokat az Owen-Stoltenberg-féle javaslathoz képest, hiszen sem Bosznia alkotmányos helyzetét, sem a felosztás alapelveit nem gondolták újra.

A genfi fordulót követő brüsszeli tárgyalások során az EU erős nyomást gyakorolt a szembenálló felekre a tervezet elfogadása érdekében, de a résztvevők végül ennek a dokumentumnak az aláírását is megtagadták. Az EU akcióterv kétes érdeme ugyanakkor, hogy rögzítette azokat az arányszámokat, amelyek a következő két évben meghatározták az alkufolyamatot.

Fény az alagút végén

*A washingtoni megállapodás
(1994. március 18.)*

1994. február 5-én a világ élő adásban láthatta a zsúfolt szarajevói piacteret ért támadás szörnyű következményeit. A vélhetően szerb bomba 68 ember életét oltotta ki és 197 embert sebesített meg. Elemzők szerint a sokkoló képsorok és a vérontás nyomán kialakult válaszkényszer is hozzájárult ahhoz, hogy az Egyesült Államok, felülvizsgálva Bosznia-politikáját, 1994 elejétől aktívabban vett részt a közvetítési folyamatban (Bert, 1997, 211. o.).

A bombatámadást követően az amerikai vezetés a boszniai erőviszonyok megváltoztatását tartotta elsődleges céljának. E cél megvalósítása érdekében a Clinton-kor-

mányzat igyekezett elfogadtatni a bosnyák kormánnyal az ország feldarabolásának gondolatát. A katonai helyzet megváltoztatásához azonban ennél többre volt szükség: mivel az Egyesült Államok saját szárazföldi egységeinek bevetését nem kockáztathatta meg, el kellett érnie a muszlimok és a horvátok közötti ellenségeskedés felszámolását és a muszlim, valamint horvát haderők egyesítését. Ezért az Egyesült Államok tárgyalóasztalhoz ültette a boszniai muszlimokat és a boszniai horvátokat, és javaslatot tett egy muszlim-horvát föderáció létrehozására.

Az amerikaiak által szorgalmazott államszövetség létrehozása a muszlimok és a horvátok számára is előnyökkel járt volna. A muszlimok ugyanis a horvát területeken keresztül könnyebben juthattak volna fegyverutánpótláshoz. A horvátok pedig lehetőséget kaphattak volna a Clinton-kormányzattól arra, hogy a boszniai föderáció és a Horvát Köztársaság részvételével konföderációt hozzanak létre, tehát, hogy a boszniai horvát-muszlim területeket szabályozott keretek között egyesítsék az anyaországgal.

A *washingtoni szerződést* végül 1994. március 18-án a Fehér Házban írták alá. A szerződés legfőbb elemét a muszlim-horvát föderáció alkotmánya képezte, amelyet Haris Silajdzic bosnyák miniszterelnök és Kresimir Zubak boszniai horvát vezető látott el kézjegyével. A föderáció alkotmányának szentesítésével egyidejűleg azonban Izetbegovic bosnyák és Franjo Tudjman horvát elnök aláírt egy másik dokumentumot is, amelyik a boszniai muszlim-horvát föderáció és a Horvát Köztársaság tervezett konföderációját szabályozta (Washington Agreement, 1997, 29-37. o.).

A *washingtoni szerződés* egy két köztársaságból álló föderatív állam megteremtését célozva úgy írta le a közös muszlim-horvát köztársaság felépítését, hogy a boszniai szerbek számára is nyitva hagyta az muszlim-horvát állammal való későbbi unió lehetőség-

gét. A *megállapodás* a bosnyákok és a horvátot jelölte meg a muszlim-horvát köztársaság két államalkotó nemzeteként, és az adott államon belül elkülönítette a bosnyák kormány és a horvát közösség által ellenőrzött területeket (kantonokat).

A változó elnevezések dacára azonban semmi sem tudta elfedni, hogy az önálló hatáskörökkel és jelképekkel rendelkező kantonok határainak meghúzását a washingtoni megállapodásnál is ugyanazok az 1991-es népszámláláson alapuló etnikai térképek befolyásolták, mint a Cutileiro által felvázolt javaslat esetében. A *washingtoni megállapodás* ezért kezdetben nemhogy megszilárdította volna a boszniai muszlimok és horvátok együttműködését, hanem éppen ellenkezőleg, ismét felszínre hozta a köztük lévő ellentéteket. A föderáció a kezdeti nehézségek után azonban életképesnek bizonyult és a daytoni szerződések alanyává vált.

*Az összekötő csoport javaslata
(1994. július)*

A sarajevói piactéren történt tömegmészárlásra tett katonai válaszlépések és a *washingtoni megállapodás* nyomán az Egyesült Államok, Oroszország, Németország, Nagy-Britannia és Franciaország képviselőiből álló *összekötő csoport* 1994 tavaszán teljesen átvette a volt Jugoszlávia konferencia szerepét.

Az összekötő csoport külügyminiszteri értekezlete, amelyik egy ad-hoc diplomáciai kezdeményezésnek köszönhető a létrejöttét, 1994. április végén tartotta meg első ülését (Friedman–Remington, 1997, 103. o.). Mivel az összekötő csoport az EU akciótervét vette alapul, az összekötő csoport által irányított tárgyalásokon is előtérbe kerültek a területi viták, háttérbe szorítva minden politikai rendszerrel, vagy alkotmányos felépítéssel kapcsolatos kérdést.

S bár az összekötő csoport szakértőinek sikerült kidolgozniuk egy laza unióra vonat-

kozó tervezetet, a muszlim-horvát föderáció és a boszniai szerbek képviselői – korábbi álláspontjukon is változtatva – immár teljesen elzárkóztak a föderáció és a szerb területek közötti bármiféle unió gondolatától. Ezért sok szerző úgy értékeli, hogy a washingtoni megállapodás – deklarált céljával szemben – felerősítette a Bosznia teljes és végleges feldarabolásra irányuló törekvéseket.

Részben a szerbek és a horvátok nyomásának engedve az összekötő csoport végül úgy határozott, hogy a területi felosztásra és a politikai struktúrára vonatkozó megbeszéléseket kettéválasztják, és először a felosztással kapcsolatos megállapodást próbálják meg mindhárom féllel elfogadtatni. Így született meg az összekötő csoport 51-49 % arányú területi felosztásra vonatkozó indítványa, amelyet azzal a kikötéssel nyújtottak át a tárgyaló feleknek, hogy az indítvány elfogadása minden további egyeztetés előfeltételét képezi (Friedman–Remington, 1997, 103. o.). A javaslathoz tartozó térkép szerint Bosznia-Hercegovina immár nem három törpeállamra, hanem két életképesebb entitásra tagolódott volna. Az összefüggő területtel és tengeri kijáráttal is rendelkező muszlim-horvát föderációnál azonban vitathatatlanul sebezhetőbb lett volna a szerb köztársaság, amelynek a kelet- és nyugat-Boszniában lévő területeit csupán egy szűk északi folyosó, a *posavina-i korridor* kötötte volna össze.

Az összekötő csoport tervezete a területi felosztáson túl megerősítette volna a Bosznia-Hercegovina területén felállított hat ENSZ által védett övezet biztonságát is.

A felosztási tervet a muszlimok és a horvátok elfogadták, a boszniai szerbek viszont ellenezték. Ezért az összekötő csoport a kis-Jugoszlávia ellen 1992 májusában bevezetett szankciók feloldását ígerte Milosevicnek arra az esetre, ha sikerül rávennie a boszniai szerb vezetést a javaslatok elfogadására (Bert, 1997, 214. o.). Karadzic azonban még a tárgyalások befejezése előtt nemet mondott a

béketervre és a boszniai szerb vezető elutasító álláspontját az 1994 augusztus 28-án tartott boszniai szerb népszavazás is megerősítette. Ezzel a magatartásukkal a boszniai szerbek ismét magukra haragították Milosevicet, aki a szankciók részleges feloldásáért cserébe befagyasztotta a boszniai Szerb Köztársaság támogatását (Juhász, 1999, 267. o.) és hozzájárult ahhoz, hogy a boszniai Szerb Köztársaság elleni embargó betartását a szerb-bosnyák határon ENSZ megfigyelők ellenőrizhessék (Bert, 1997, 216. o.).

Az Egyesült Államok továbbá a fegyverembargó egyoldalú feloldásával és a horvát, valamint a boszniai muszlim haderő nyílt katonai támogatásával próbálta meg jobb belátásra bírni a boszniai szerbeket. A Kongresszus 1994. november 15-én elfogadta a Nunn-Mitchell javaslatot, amely megszüntette a fegyverembargó betartásának ellenőrzésével kapcsolatos tevékenységek finanszírozását. A feleknek azonban a leírt erőfeszítések ellenére sem sikerült megállapodásra jutniuk Bosznia-Hercegovina területi felosztásával kapcsolatban.

Az összekötő csoport javaslata akkor bukott meg végleg, amikor a szerb csapatok 1995 júliusában, Srebrenica elfoglalását követően brutális körülmények között lemészárolták húszezer muszlim férfit.

Az összekötő csoport tevékenységét értékelve számos elemző mutatott rá, hogy az összekötő csoport közvetítői olyan ellentmondásos tárgyalási stratégiát választottak, amely jelentősen hozzájárult az egyeztetések elhúzódásához és a felek álláspontjának megmerevedéséhez. Az összekötő csoportnak felrótt ellentmondás abban rejlett, hogy a csoport egyrésztől minden kapcsolatot felfüggesztett a boszniai szerbekkel a felosztási terv elfogadásáig, ám semmilyen erőfeszítést nem tett annak érdekében, hogy a felosztási javaslat elfogadását ténylegesen kikényszerítse (Campbell, 1999, 10. o.).

*A daytoni békeszerződések
(1995. december)*

Az előzmények

1995 nyarán a volt-Jugoszlávia térségében jelentősen megváltozott a katonai helyzet, mivel a horvát hadseregnek sikerült visszafoglalnia Krajínát, a boszniai kormányerők és horvát alakulatok visszavonulásra kényszerítették a boszniai szerbeket, továbbá a NATO ekkor már folyamatosan bombázta a boszniai szerb haderő állásait.

A NATO katonai akcióit az Egyesült Államok Bosznia-politikájában bekövetkezett változás tette lehetővé. Mindazonáltal az Egyesült Államok csak azokhoz a harci cselekményekhez nyújtott segítséget, amelyek a korábbi béketervekben rögzített állapot visszaállítására irányultak.

Ilyen előzmények után, 1995 szeptemberében, Bosznia, Horvátország és a boszniai szerbek képviselőiben fellépő Jugoszlávia külügyminiszterei Genfben megállapodást írtak alá a rendezés alapelveiről. E megállapodás szerint „Bosznia-Hercegovina a meglévő nemzetközi határain belül továbbra is megtartja jogi létét, és nemzetközileg elismert önállóságát”. A megállapodás rögzítette továbbá, hogy „Bosznia-Hercegovina két részből, a washingtoni megállapodással létrehozott Boszniai Föderációból és a Szerb Köztársaságból fog állni” (Agreed Basic Principles, 1995.) A külügyminiszterek által aláírt dokumentum ugyanakkor még csak utalást sem tartalmazott a két tagköztársaságot összekapcsolni hivatott központi kormányzat felépítésére, hatáskörére vonatkozóan.

A Wright-Patterson légbázis titka

A genfi alapelvek szolgáltak az Ohio-beli Dayton Wright-Pattersonról elnevezett légitámaszponton 1995 novemberében megkezdett egyeztető tárgyalások alapjául (Campbell, 1999, 11. o.). A tárgyalások – az amerikai szervezők állhatosságának kö-

szönhetően – eredményesnek bizonyultak, ugyanis a Bosznia-Hercegovinai Köztársaság (Bosznia), a Horvát Köztársaság (Horvátország) és a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság (Kis-Jugoszlávia) 1995. november 21-én Daytonban elfogadta, 1995. december 14-én Párizsban pedig aláírta az „Általános Keretmegállapodásnak” elnevezett békeszerződést.

A szerződések elfogadása és aláírása közötti időbeli eltérés egyes szerzők szerint nem gyakorlati, hanem politikai megfontolásoknak, nevezetesen az európai vezetők hiúságának volt a következménye. A rendezés ugyanis már Daytonban végleges volt, és az Egyesült Államok nyomásra a felek abba is beleegyeztek, hogy sem a keretmegállapodás, sem a mellékletek tartalmáról nem nyitnak új vitát. Az európai politikusok azonban, élükön Chirac francia elnökkel, a párizsi aláírási ceremónia segítségével szeretnék volna megerősíteni azt a látszatot, hogy a béketeremtésből az európai hatalmaknak is kivették a részüket (Gaeta, 1999, 3. o.).

A daytoni szerződések szerkezete és tartalma

A daytoni szerződés a 11 cikkelyből álló keretmegállapodáson kívül 12 mellékletet is tartalmaz. A mellékletek mindegyike önálló nemzetközi szerződésnek minősül. A szerződés mellékleteit – két kivételtől eltekintve – nem a volt-jugoszláv tagköztársaságok, hanem Bosznia, valamint a részét képező Bosznia-Hercegovinai Föderáció és a Szerb Köztársaság képviselői írták alá.

A keretmegállapodásban az aláírók, tehát Bosznia, Horvátország és Kis-Jugoszlávia, a következőkre vállaltak kötelezettséget (General Framework Agreement – a továbbiakban: GFA, 1995):

Vállalták, hogy egymással szemben eleget tesznek az ENSZ alapokmányában, a Helsinkai Záróokmányban és az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet

által elfogadott más dokumentumokban foglalt kötelezettségeiknek; ezen belül különösen (i) elismerik és tiszteletben tartják egymás szuverenitását, egyenlőségét; (ii) vitákat megkísérlik békés úton rendezni; (iii) és tartózkodnak minden olyan cselekménytől, ideértve az erőszak alkalmazását és az erőszakkal való fenyegetést is, amelyik Bosznia-Hercegovina, vagy bármely más állam területi integritását, politikai függetlenségét sértené (I. cikk). Vállalták, hogy a megállapodás mellékletét képező szerződéseket magukra nézve is kötelezőnek ismerik el, és azok végrehajtását elősegítik (II-VIII. cikk). S végül vállalták, hogy minden olyan állammal vagy szervezettel együttműködnek, amelyik részt vesz a békeszerződés végrehajtásában (IX. cikk).

A keretmegállapodás mellékletei – sorrendben – a következő kérdéseket szabályozták:

- a békeszerződés katonai elemeit (1-A. számú melléklet);
- a térség stabilizációjával kapcsolatos feladatokat (1-B. számú melléklet);
- a belső határokat (2. számú melléklet);
- a választásokkal összefüggő kérdéseket (3. számú melléklet);
- az alkotmányt (4. számú melléklet);
- a vitás kérdések rendezésének módját (5. számú melléklet);
- az emberi jogokkal kapcsolatos teendőket (6. számú melléklet);
- a menekültek és hontalanok helyzetét (7. számú melléklet);
- egy nemzeti emlékhelyek megóvásáért felelős bizottság felállítását (8. számú melléklet);
- Bosznia-Hercegovina köztisztviselőit (9. számú melléklet);
- a békeszerződések végrehajtását (10. számú melléklet);
- a nemzetközi rendőri erők felállítását (11. számú melléklet).

A szerződések végrehajtását a

békeközvetítők nem bízták a felekre: a keretmegállapodás mellékletei erre a feladatra nemzetközi rendőri erőket (IFOR), illetve Főbiztosságot állítottak fel. Az IFOR a békeszerződés katonai aspektusainak, míg a Főbiztosság a szerződések polgári részének végrehajtásáért lett felelős.

A daytoni szerződés az ENSZ Biztonsági Tanácsának 1031 számú, 1995. december 15-én kelt határozatával megalakított IFOR erőknél és Főbiztosságnál is rendkívül széles hatáskört teremtett. Egyes megfigyelők szerint az IFOR nem sokban tért el egy megszálló hadseregtől (Gaeta, 1999, 10. o.).

A lényeg a részletekben lakik

A nemzetközi közvetítési javaslatokon és békeszerződés-tervezeteken belül két nagy csoportot lehet megkülönböztetni: a Bosznia-Hercegovina egységének megőrzésére törekvő rendezési tervekét és az ország felosztására, szétdarabolására irányuló elképzeléseket.

A szakértők többsége szerint abban rejlik a daytoni szerződés paradoxonja, hogy a két célt, Bosznia egységének védelmét és az önálló nemzetállamok közötti felosztást egyszerre próbálta megvalósítani. A daytoni szerződés és a hozzá csatolt alkotmány preambuluma egyfelől rögzítette, hogy a felek elismerik és garantálják „Bosznia-Hercegovina szuverenitását, területi integritását és politikai függetlenségét” (GFA, 1995, Annex 4.). Az Alkotmány továbbá úgy rendelkezett, hogy Bosznia-Hercegovina föderális állam, ezért a két államalkotó entitás a daytoni szerződések hatályba lépésének pillanatában elvileg elvesztette a nemzetközi jogalanyiságát is (Gaeta, 1999, 12. o.). Másrészt azonban az alkotmány Boszniát mégis két entitásra osztotta (GFA, 1995, Annex 4.), a keretmegállapodás 2. számú melléklete pedig – a megosztottságot tovább erősítve – a két tagköztársaságot belső határral és határsávval is

elválasztotta egymástól (GFA, 1995, Annex 2.). S a látszólag föderatív alkotmány mindkét államalakulatnak külön állampolgárságot, saját etnikai alapú politikai rendszert és részben önálló külpolitikát biztosított, lehetővé téve, hogy a tagköztársaságok a szomszédos államokkal speciális kétoldalú kapcsolatokat építsenek ki (GFA, 1995, Annex 4.). Az államalkotó egységek önállóságát erősíti végül az is, hogy a daytoni szerződések értelmében az erőszakszervezetek feletti ellenőrzés joga sem kizárólag a szuverénnek nyilvánított Bosznia-Hercegovinát, hanem a részben két entitást illeti meg.

Mindezek ismeretében nem meglepő, hogy a daytoni szerződés a szakértők körében éles kritikákat váltott ki. *Stéphane Pierré-Caps* például a következőket fejté ki 1997-ben megjelent „Soknemzetiségű világunk” című könyvének előszavában: Bosznia-Hercegovina, mint szuverén állam egyfajta kitaláció. ... A daytoni szerződésekhez csatolt alkotmányban nincs semmiféle utalás olyan emberi szubsztanciára, amely igazolhatná a bosnyák állam létét. ... A bosnyák állam haladoklik – folytatja Pierré-Caps – nem több, mint üres kagyló, hiszen nem áll mögötte démosz” (Pierré-Caps, 1997., 6. o.).

A daytoni megállapodások belső ellentmondásain túl a békeszerződés végrehajtásának módja sem váltott ki osztatlan lelkesedést az elemzők körében. A végrehajtást ugyanis az intervencionizmus jellemezte és jellemzi mind a mai napig: a Főbiztosságnak és a nemzetközi rendőri erőknél adott tág hatáskör miatt még az öngazgatás korlátozott formái sem érvényesülhetnek Bosznia-Hercegovinában. A szövetségi törvényhozás csak papíron működik, a legfontosabb kérdéseket a nemzetközi közösséget képviselő főbiztosok által kiadott törvényerejű rendeletek szabályozzák. *Carlos Westendorp* egykori és *Wolfgang Petritsch* jelenlegi főbiztos ilyen törvényerejű rendeletekkel kényszerítette ki többek között a közös boszniai pénz,

a közös útlevel, illetve az állami szimbólumok elfogadását, s ugyancsak törvényerejű rendelettel vezették be a nyugdíjreformot. Élesen fogalmazva, Bosznia olyan nemzetközi protektorátussá változott, ahol a nemzetközi szervezetek a demokratikus intézmények megszüntetésében, vagy korlátozásában látták a demokrácia megvalósításának garanciáját (Chandler, 1999.).

Összegezés

A fegyverek hat éve hallgatnak, s ez olyan érdem, amit nehéz a daytoni szerződés felett bábáskodó Egyesült Államoktól elvitatni. Bosznia talpra állítása és demokratizálása

ugyanakkor a vártnál is lassabban halad. A gazdaság még mindig romokban hever, a beígért nyugati segítség csak csordogál, a civil szféra gyengélkedik és a daytoni szerződés végrehajtásával megbízott szervezetek láthatóan nehezen adják át a stafétát a belső államapparátusnak.

Ahhoz tehát, hogy Bosznia-Hercegovina valóban független, demokratikus és működőképes állammá váljon, valószínűleg még sok időre, pénzre, valamint a korábbi ellenségek és a nemzetközi szervezetek önmegtartóztatására van szükség. Addig pedig csak reménykedni lehet, hogy a *Wolfgang Petritsch* által jósolt látványos fejlődés valósággá válik.

IRODALOM

- Application of Bosnia-Herzegovina instituting proceedings (Bosnia-Herzegovina v. Yugoslavia)*, International Court of Justice, I.C.J. General List No. 91, 1993. március 20.
- Bert, Wayne: *The Reluctant Superpower – United States' Policy in Bosnia* 1991-95. Macmillan, London, 1997.
- Burg, Steven L.: *Negotiating a Settlement*. In: Stephen J. Blank (szerk.): *Yugoslavia's Wars: The Problem From Hell*. U.S. Army War College, Strategic Studies Institute (SSI), 1995., <http://carlisle-www.army.mil/usassi/ssipubs/pubs95/yugo/yugo.pdf>.
- Campbell, David: *Apartheid Cartography: The Political Anthropology and Spatial Effects of International Diplomacy in Bosnia*. Department of Politics at University of Newcastle, www.ncl.ac.uk/politics/maps/bosnia/section1.html, 1999.
- Chandler, David: *Bosnia – Faking Democracy after Dayton*. Pluto Press, London, 1999.
- Cohen J., Lenard: *Broken Bonds – The Disintegration of Yugoslavia*. Westview Press, Oxford, 1993.
- Daytoni szerződések*: General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina with Annexes (GFA). Office of the High Representative, <http://ohr.int/gfa/gfa-fm.htm>, 1995 (Lásd még: International Legal Materials 35, 75-187.)
- Friedman, Francine – Remington, Alison Robin: *Bosnian Muslim Views of National Security*. In: Constantine P. Danopoulos & Costas G. Messar (Ed.): *Crisis in the Balkans*. Westview Press, Colorado, 1997.
- Gaeta, Paola: *The Dayton Agreements and International Law*. European Journal of International Law, www.ejil.org, 1999. november 10.
- Juhász, József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia*. Aula Kiadó, Budapest, 1999.
- Cutileiro-nyilatkozat: *Statement of Principles for New Constitutional Arrangements for Bosnia and Herzegovina* (Szarajevó, 1992. március 18.), www.srpska-mreza.com/library/hague
- M. Lengyel, László: *Az utolsó EBESZ-szavazás*. Népszabadság, 2000. november 11.
- Pierré-Caps, Stéphane: *Soknemzetiségű világunk*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1997.
- Sharp, Jane M. O.: *Anglo-American Relations and Crisis in Yugoslavia*. Ifri, Paris, 1999.
- Vance-Owen béketervezet*: Agreement For Peace In Bosnia-Herzegovina. Bosnian Electronic Network, www.bosnet.org/archive/bosnet.w3archive/9303
- Washingtoni szerződés*: The United States and Croatia: a documentary history, 1992-1997. (USIA Regional Program Office, Vienna) [1997], 29-37. o.
- Woodward, Susan L.: *Balkan Tragedy*. The Brookings Institution, Washington D. C., 1995.